

Kongeforestillinger i den nordiske husholdsstat

Danske og svenske variationer

BO KRISTIAN HOLM

Efter H.K.M. ock väl vet, huruledes Kungligt ämbete kräver icke allenast det, att H.K.M. ska ha vårdnad och omsorg om världsliga saker, och sina undersåtars timliga gagn och bästa, Utan jämväl vad som hör till Gudomlig ära, och samma sina undersåtars eviga gagn och välfärd.¹

Kongerigerne Danmark-Norge og Sverige-Finland indtager en særposition i protestantismens historie. De er de to eneste monarkier, hvor lutherdommen blev enerådende. Som monarkier lå både Danmark-Norge og Sverige-Finland, med undtagelse af hertugdømmet Holsten, uden for Det Tysk-romerske Rige. Der er derfor god grund til at undersøge, om denne særlige kombination af konfession og styreform fik betydning.

Reformationen kom ikke til de to monarkier på samme måde. Den svenske reformationens primus motor var Olaus Petri (1493–1552), der allerede kom til Sverige i 1519, altså mens den danske Christian 2. (1481–1559) stadig var konge, og blodbadet i Stockholm endnu ikke udført. Danmark bliver reformeret af Christian 3. (1503–1559), da han vandt over Christian 2.s styrker i borgerkrigen kendt som Grevens Fejde. Efter hans tronbestigelse i 1536 ankom Johannes Bugenhagen (1485–1558) til

1. Sven Kjöllnerström (red.), *Kyrkoordningen 1571–1971. Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkan Ohlssons förlag, 1971, 16.

Danmark i 1537 for at bistå implementeringen af Reformationen. Mens Reformationen i Sverige kun langsomt slog igennem, var udviklingen i Danmark langt mere stabil. Mens Sverige siden kom til at indlemme Konkordiebogen blandt sine bekendelsesskrifter, afvistes Konkordiebogen af den danske konge, og Den Augsburgske Bekendelse samt *Luthers Lille Katekismus* forblev de to eneste lutherske bekendelsesskrifter i Danmark.

Med udgangspunkt i den lutherske reformations ændrede forståelse af øvrighedens rolle undersøger denne artikel, om og i givet fald hvordan det fælles lutherske udgangspunkt prægede kongeforestillingerne i de nordiske riger. På forskellig måde og i forskellig grad blev forestillingerne om kongens ansvar og funktion præget af tanken om husfaderen i en husstand.

To regimenter og *cura religionis*: Reformationens transformation af antikke herskerforestillinger

Reformatorenes teologi fik med det samme betydning for forståelsen af øvrighedens rolle. Øvrigheden fik nye ansvarsområder, der hang snævert sammen med det markant ændrede syn på livet i verden, som Luthers teologi førte med sig. Det kristne liv skulle ikke længere leves på afstand af verden fx i kloster og i cølibat, men det kristne liv skulle netop leves midt i verden.² Hvad dette skifte konkret betød for øvrighedens rolle, er dog ikke ganske entydigt.

2. Jf. Oswald Bayer, "Luther ahead: Remarks and Proposals for Luther Research and Luther Reception", i Stephen Hultgren, Stephen Pietsch & Jeffrey Silcock (red.), *Luther@500 and Beyond: Martin Luther's Theory Past, Present and Future*. Adelaide: ATF Theology, 2019, 289–309, 295f: "As famous and popular as Luther's notion of worldliness is, Luther research and Luther reception have done little to really explain what Luther understands by it. Above all, I find it astonishing that Luther research has not yet even asked, much less answered, the purely historical question: What makes Luther turn his back on his earlier denial of the world, which is typical of his pre-reformational theology, where being a Christian means renouncing the world? What makes him turn away from this renunciation and instead wholeheartedly affirm all things worldly and natural? ... He no longer sees worldly, material things negatively, but now views them in an eminently positive way. This has implications especially for marriage and parenthood but also for the economy and the system of law and justice, together with worldly authority and the political realm."

Der findes allerede i forskningen en del studier af de skandinaviske konger og deres forhold til deres undersåtter, men der findes endnu ikke nogen egentlig sammenligning af danske og svenske kongeforestillinger ud fra et konfessionskulturelt perspektiv. Denne artikel inddrager derfor den eksisterende forskning ud fra et sådant komparativt konfessionskulturelt perspektiv med fokus på ligheder og variationer i de sociale forestillinger, som den lutherske teologi fører med sig, og ud fra forestillingernes vekselvirkning med samfundsudviklingen. Målet er ikke et udtømmende studie, men en afsøgning af det felt, der indkredses af begreberne (luthersk) konfession, (guddommelig) øvrighed og (husholds)organisation.

Den bibelske og filosofiske baggrund bag Reformationens fyrsteforestillinger

Reformationen videreførte i høj grad fyrsteforestillinger, som vi kender fra antikken, først og fremmest fra Senecas monarkiske tænkning, som vi bl.a. finder i *De clementia*. Den udviklede disse forestillinger med gammeltestamentlige kongeideal og en autoritetsforståelse, der udsprang af det fjerde bud: *Du skal ære din far og din mor*. Senecas værker hørte til senrenæssancens baggrundskultur og inspirerede reformatorerne på flere måde. Fx finder vi hos Melanchthon og senere hos Luther selv tanken om, at Gud Fader som skaber giver sine gaver til mennesker gennem naturen og den materielle verden, ikke ulig den tanke om guddommelig given gennem naturen, som man kan finde i Senecas *De beneficiis*. Med tanken om den umiddelbare livsverden som udtryk for Guds given fulgte også et mere positivt syn på livet i verden, som hang sammen med opgøret med klosterlivet og verdensforsagelse som det mere hellige liv. Gud var for reformatorerne nærværende i det almindelige liv, hvor Gud kaldte enhver til at arbejde for næstens frelse og nytte. Fyrsten blev forstået som indsat af Gud, hvis guddommelige funktion det var at tage vare på livet i verden til gavn for næsten.³

3. Se hertil Bo Kristian Holm, "Luther, Seneca, and benevolence in both creation and government", i Pekka Kärkkäinen & Olli-Pekka Vainio (red.), *Apprehending Love: Theological and Philosophical Inquiries*. Helsinki: Luther-Agricola-Society, 2019, 287–312; Bo Kristian Holm, "God's Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of

Umiddelbart ser det ud til, at to hovedvarianter gør sig gældende i den lutherske førstegenerations forståelse af livet i verden: (1) Luthers skelnen mellem to regimenter, som bl.a. udfoldes i *Om den verdslige øvrighed* og involverer en skarp skelnen mellem sværdets verdslige magt og Ordets åndelige magt. (2) Melanchthons forståelse af fyrstens *cura religionis*, der gør fyrsten til vogter over begge Moselovens tavler, *custos utriusque tabulae*, både dem, der omhandler gudsforholdet, og dem, der har med mellemmenneskelige forhold at gøre. Sidstnævnte gav i sagens natur fyrsten betydeligt mere ansvar og magt inden for religionens domæne og førte frem til tanken om et sumepiskopat, også kendt som *das landesherrliche Kirchenregiment*.⁴ Der er en tæt sammenhæng mellem Melanchthons *cura religionis* og både Johannes Bugenhagens sondring mellem Guds og kongens ordinans i den danske Kirkeordinans og den svenske Kyrkoordningens skelnen mellem kongens ansvar for undersåtternes henholdsvis timelige og evige gavn og velfærd.⁵

I såvel Danmark som Sverige indgår renæssancehumanismen som en væsentlig inspiration for udviklingen af en ny ideologi for verdslig øvrighed i reformationsårhundredet, men nyere forskning peger på, at der er én væsentlig forskel mellem humanistisk og luthersk fyrsteideologi. En sammenligning af henholdsvis taler med tydeligt humanistisk og tydeligt luthersk præg har vist, at begge kan fremhæve fyrsten som *pater patria*, men kun i det lutherske fyrstebillede tegnes fyrsten også ud fra sit religiøse ansvar, hans *cura religionis*.⁶ I den danske Kirkeordinans skelnes der

the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility". *Toronto Journal of Theology* 37, nr. 2, 2021, 135–146.

4. Sumepiskopatet udtrykker den tanke, at fyrsten udgør kirkens hoved og dermed har biskoppelig funktion.

5. Se indledningscitater. *Den Danske Kirkeordinans* findes både i et dansk udkast fra 1517, en færdig latinsk udgave fra samme år, *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ*, og en senere revideret dansk udgave fra 1539, som er identisk med den udgave, der i 1542 udgives som *Den rette ordinants*. Alle nævnte udgaver findes i: Martin Schwarz Lausten (red.), *Kirkeordinansen 1537/39: Det danske udkast til kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc. (1537). Den danske kirkeordinans (1539)*. København, Akademisk, 1989. Den svenske Kyrkoordningen fra 1571 findes i: Kjöllerström (red.), *Kyrkoordningen 1571–1971, 1971. Den svenske Kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkan Ohlssons förlag 1971.

6. Anders Kirk Borggaard, "Nouus Æneas Lutheranus: Constructing a Memory of King Christian III on a Foundation of Virgil and the Bible". *Nordic Journal of Renaissance Studies* 17 2020, 83–104, 86–87, med henvisning bl.a. til Niels Hemmingsen. For Niels Hemmingsens

mellem Guds ordinans, som kongen er forpligtet på, og kongens ordinans, hvor han selv er højeste myndighed. Ud over forkyndelse og sakramentsforvaltning dækker Guds ordinans også omsorg for præstelønning, skolevæsen og fattigforsorg. Det vil sige, at *cura religionis*, fyrstens religiøse ansvar, også indeholder et socialt element. Her ligger det afgørende moment i den lutherske transformation af humanismens ideal om den faderlige fyrste. Denne forståelse af fyrstens ansvar for såvel den timelige som den evige velfærd forbinder kongeforestillingerne i henholdsvis Danmark og Sverige og adskiller dermed forståelsen af kongemagten i Skandinavien fra fx forståelsen af kongemagten i det presbyterianske Skotland, hvor forestillingen om den kongelige autoritets henholdsvis sakrale og faderlige natur var del af to forskellige ideologier og ikke af den samme som i Norden.⁷ I undersøgelsen af den lutherske konfessionsindflydelse på samfundsudviklingen i Norden, er der derfor god grund til undersøge dette fælles autoritetsideal nærmere som en mulig vigtig del af den konfessionelle indflydelse på de nordiske husholdsslater.

Indre-luthersk variation

Forestillingen om kongen som *custos utriusque tabulae* tilskrives sjældent Luther,⁸ og der er i forskningen en tendens til at anskue udviklingen af de nordiske samfund ud fra Luthers toregimentelære alene. Således kan senest Jyrki Knuutila i sin gennemgang af forholdet mellem kirke og stat i Sverige-Finland fra middelalderen til i dag gøre den lutherske toregimentelære til den gennemgående optik.⁹ Alternativet mellem Luthers

forståelse af øvrighedens ansvar, se også Mattias Skat Sommer, *Envisioning the Christian Society: Niels Hemmingsen (1513–1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020, især 142–157.

7. Jf. hertil Ronald G. Asch, *Sacral Kingship between Disenchantment and Re-enchantment: The French and English Monarchies 1587–1688*. New York: Berghahn, 2014, 89, 155.

8. Dog har James Estes argumenteret for, at den ældre Luther forlader den "strenge" toregimentelære og overtager en forståelse af fyrstens ansvar for *cura religionis*. Se James Estes, "The Role of the Godly Magistrates in the Church: Melanchthon As Luther's Interpreter and Collaborator". *Church History* 67, nr. 3, 1998, 463–484.

9. Jyrki Knuutila, "Lutheran Culture as an Ideological Revolution in Finland from 16th Century up to the Beginning of the 21st Century: A Perspective from Ecclesiastical Legislation", i Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (red.), *On the Legacy of Lutheranism in Finland*. Helsinki, Finnish Literature Society, 2019, 175–192.

toregimentelære og Melanchthons *cura religionis* er dog ikke tilfredsstillende, for sontringen overser et væsentligt element i Luthers egen teologiske udvikling, som også er afgørende for denne bogs perspektiv. Fra og med 1528 blev trestandslæren dominerende hos Luther og supplerede toregimentelæren. Trestandslærens skelnen mellem tre ordninger med rod i skabelsen skabte også baggrunden for den lutherske kaldstanke og kaldsetik. Dermed finder vi hos Luther en lære, som ikke er identisk med Melanchthons forståelse af fyrstens *cura religionis*, hans embede som beskytter af lovens to tavler (*custos utriusque tabulae*) og hans funktion som kirkens fremmeste medlem (*praecipuum membrum ecclesiae*),¹⁰ men alligevel på afgørende områder konvergerer med den.¹¹ I *Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis* (Om Kristi Nadver. Bekendelse) fra 1528 skelnede Luther i forlængelse af sit forsvar for Kristi realpræsens i nadverens brød og vin mellem de tre ordninger eller stænder: kirke, husholdning og øvrighed. De kan alle ses som de "masker", bag hvilke Gud er nærværende i verden. Over disse er der imidlertid en fælles ordning, den kristne kærligheds almindelige orden. Det var også dette fokus, der blev bestemmende, da Luther i 1529 lod sin Lille Katekismus afslutte med den såkaldte hustavle, der med citater fra Ny Testamente giver overordnede retningslinjer for alle funktioner inden for husstanden og slutter med det bud, som ifølge Luther med henvisning til Romerbrevet 13,9 indbefatter indholdet af alle bud, nemlig at elske næsten som sig selv.

Trestandslæren skelner mellem tre sfærer i verden: præsteembedet, ægtstanden og øvrigheden, hvilket medfører forestillingen om tre former for autoritet i verden, præsten, forældrene og fyrsten. Disse tre former for autoritet bliver dog hos Luther alle tolket dels ud fra den kristne næstekærlighed,¹² dels ud fra fjerde bud: *du skal ære din far og din*

10. Gennem Norman får dette Melanchtonske prægede fyrstebillede stor indflydelse på Kyrkoordningen fra 1571. Se Kjöllström, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 206.

11. Det er derfor et problem, at David Whitford ikke har en eneste reference til trestandslæren i sin kritik af Estes og på baggrund af Luthers Genesisforelæsning mener at kunne påvise, at Luther vedblev at skelne skarpt mellem verdsligt og åndeligt regimente. David M. Whitford, "Cura Religionis or Two Kingdoms: The Late Luther on Religion and the State in the Lectures on Genesis". *Church History* 73, nr. 1, 2004, 41–62.

12. Første gang trestandslæren hos Luther optræder i omfortolket udgave som en integreret del af Luthers teologi er i det sidste store nadverskrift fra 1528: Martin Luther, *Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis* (1528). WA 26, 261–509.

mor. Forældreforholdet bliver normen for ethvert autoritetsforhold.¹³

Det er ud fra denne teologisk begrundede norm, at reformatorerne gør verdslige magthavere til nøglepersoner for den kirkelige organisering.¹⁴ Luthers afsluttende bekendelse i *Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis* er bygget op over de tre trosartikler og indeholder afsnit om Gud Fader, Sønnen og Helligånden. For forståelsen af Luthers trestandslære er det vigtigt at lægge mærke til, at disse basale ordninger ikke nævnes i forbindelse med første trosartikel og skabelslæren, men som en del af udfoldelsen af anden trosartikel om Jesus Kristus. Fordi Kristus gør alle klostre unødvendige som frelsesvej, skal kristne i stedet leve deres liv i de stænder, der skaber orden i verden.

Luthers trestandslære nuancerer toregimentelæren. Den gør det nemlig tydeligt, at toregimentelæren ikke er en lære om adskillelse af religion og politik, men i stedet må forstås som en lære om altings ”dobbelte natur”, dvs. en form for ontologi, en grundlæggende værensforståelse.¹⁵ Alt i verden står i det dobbeltforhold, dels som skabning i forhold til Skaberen, dels som skabt i forhold til andre skabninger. Trestandslæren bliver dermed en lære om grundfunktioner for livet i verden. Forskellen på og forholdet mellem toregimentelæren på den ene side og trestandslæren på den anden side har stor betydning, ikke mindst fordi der i svensk forskning er en tendens til at blande dem sammen. Således tolker Hilding Plejel trestandslæren som en sondring mellem det åndelige, det verdslige og det økonomiske regimente.¹⁶ Denne ”misforståelse” kan hænge sam-

13. Jf. Martin Luther, *Den Store Katekismus/Deudsche Catechismus* (1529). WA 30 I, 147–157.

14. Da den oprindelige lutherdom blev til et opgør med den kirkelige organisation, stod den tilbage med et eget organisationsproblem, som i praksis løses ved at give den verdslige øvrighed ansvaret for kirkens organisering. Se hertil Svend Andersen, *Macht aus Liebe: Zur Rekonstruktion einer lutherischen politischen Ethik*. Berlin/New York: De Gruyter, 2010, 84–89. Ifølge Andersen udgør den sumepiskopale løsning et paradoks for den lutherske teologi.

15. Jf. John Witte Jr, *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002; John Witte Jr, ”God is Hidden in the Earthly Kingdom: The Lutheran Two-Kingdoms Theory as Foundation of Scandinavian Secularity”, i Rosemarie van den Breemer, Jose Casanova & Trygve Wyller (red.), *Secular and Sacred: The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Göttingen/Bristol, CT: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 56–84; William J. Wright, *Martin Luther's Understanding of God's Two Kingdoms: A Response to the Challenge of Skepticism*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2010.

16. Hilding Plejel, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Ver-

men med, at stændersamfundet i Sverige vedblev at have formel magt, mens stændersamfundet i Danmark mistede sin politiske betydning. Derfor var det i Sverige lettere at identificere trestandslærens sontring mellem forskellige "funktioner" med stændersamfundets forskellige stænder, godt hjulpet af bevarelsen af en "intakt" kirkelig organisation under et ærkebispesæde.

Forståelsen af forholdet mellem religion og politik i Luthers trestandslære adskiller sig dog fra den unge Luthers forståelse af forholdet mellem kirke og øvrighed, der skelner skarpere mellem kirke og verden. Det *kan* have betydning for den måde, hvorpå Reformationen indføres og udvikles i de to nordiske monarkier, om man her trak på den yngre eller den ældre reformationsteologi. Det er denne artikels mål at indkredse omfanget af ligheder og forskelle mellem kongeforestillingerne i de to nordiske monarkier med henblik på at finde ligheder og variationer mellem disse to "husholdsstater".

Indre-nordiske forskelle og ligheder. På sporet af en tese

Sverige-Finland og Danmark-Norge er de to eneste monarkier, der tilsluttede sig den lutherske reformation. Det kom til at give dem en række markante fællestræk.¹⁷ Måden, hvorpå det skete, adskiller sig dog på en række områder markant fra hinanden. De forskelle, der dermed opstod i organiseringen af staten i henholdsvis Danmark-Norge og Sverige-Finland, skabte forskellig baggrund for udviklingen af lutherske kongeforestillinger og dermed også udviklingen af samfundsorganiseringen. Til trods for de forskelle, der i det følgende skitseres, er det vigtigt at forstå, at forskellene er udtryk for *variationer inden for et fælles tema med rod i forestillingen om en husholdsstat båret af et guddommeligt ansvar for det fælles bedste på alle samfundsniveauer*.

Danmark-Norge og Sverige-Finland er, som bl.a. Henrik Stenius har gjort opmærksom på, de eneste lande i Vesteuropa, som ikke oplevede en

bum, 1970, 34: "regementen i världen: kyrkan eller det andliga regementet, överheten eller det världsliga regementet samt familjen eller det husliga regementet".

17. Jf. Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.

egentlig rivalisering mellem kirke og stat med efterfølgende kontraktuel ordning.¹⁸ Som lutherske monarkier havde Danmark-Norge og Sverige-Finland ydermere det tilfælles, at de både var periferi i forhold til det religiøse centrum i Sachsen/Wittenberg såvel som i forhold til det politiske centrum i den tysk-romerske kejsermagt og centrale i forhold til de unikke betingelser for udviklingen af konfessionelle samfund.

Norden var som "periferi" mindre mærket af den teologiske og religiøse polarisering og dermed af den religionssplittelse, som lagde grunden for det, som bl.a. Heinz Schilling har kaldt konfessionalisering.¹⁹ Sådan ser også Tarald Rasmussen udviklingen forløbe i Norden, men han peger også på, at Norden samtidig på visse måder var "foregangsland når det gjelder udviklingen av en konfessionell stat og en konfessionell kirke, som er konfessionaliseringsprocessens vigtigste indhold".²⁰

Forskellen mellem Norden – og måske navnlig Danmark-Norge – og resten af Europa lader sig bedre indfange med Thomas Kaufmanns begreb om konfessionskultur:²¹ en kultur, der ikke blot lader konfessionalisering tjene statsdannelsen, men går dybere ned og præger hele samfundet fra hof til langbord, så vi med det begreb, der både bruges af Andreas Holzem²² og LUMEN-centret i Aarhus kan tale om "konfessionssamfund".

I Skandinavien (og måske mere i Danmark-Norge og i Danmark måske mere end i Norge) får lutherdommen mulighed for en langt længere prægende periode til trods for, at også mange andre internationale strømninger gør sig gældende. Tilmed mangler konfessionskulturen i Skandinavien et af de elementer, som for Kaufmann er kendetegnende

18. Henrik Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity", i Sørensen & Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 161–171, 162.

19. Jf. fx Heinz Schilling, "The Confessionalisation of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change", *Norsk Teologisk Tidsskrift* 110, 2009, 3–22.

20. Tarald Rasmussen, "Innledende overveielser med europeisk perspektiv", i Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiske länderna 1540–1610*. Oslo, Universitetsforlaget, 1990, 9–19, 12.

21. Thomas Kaufmann, "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Leiden/Boston: Brill, 2016, 127–148.

22. Andeas Holzem, *Christentum in Deutschland 1550–1850: Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015.

for en luthersk konfessionskultur, nemlig *Streitkultur*. I stedet kan det hævdes, at det lutherske autoritetsbegreb, som får lov at udvikle sig i Danmark-Norge og måske i mindre grad i Sverige-Finland, i høj grad hører med til den lutherske konfessionskultur, der får Norden til at adskille sig fra andre lande. Det er derfor en opgave at undersøge sammenhængen mellem indførelsen af Reformationen og udviklingen i autoritetsbegreb og kongeforestillinger nærmere.

I tillæg til den manglende *Streitkultur* spiller også forskelle i politisk kultur en afgørende rolle. Mens spørgsmålet om autoritet i de tyske fyrstedømmer altid er et stridsspørgsmål, bl.a. fordi forholdet til den tysk-romerske kejser placerer et autoritetslag over den lokale fyrste eller hertug, var dette – hvis man ser bort fra hertugdømmet Holsten – netop ikke tilfældet i Norden. Vi kan dog iagttage en langt større grad af politisk og religiøs stabilitet i det danske rige end i det svenske. Denne forskel kan være afgørende for udviklingen af den lutherske konfessionskultur i de to lande.

På papiret blev Reformationen indført først i Sverige og allerede i 1527 med rigsdagen i Vesterås,²³ mens Danmark måtte vente til 1536. Danmark fik dog sin Kirkeordinans allerede året efter, hvor protestantismen først i 1544 fik utvetydig opbakning i Sverige og først i 1571 fik en *Kyrkoordning*. Først med Uppsala-mødet i 1593 bekendte den svenske kirke sig utvetydigt til den lutherske lære og anerkendte foruden de oldkirkelige bekendelser også den uforandrede *Confessio Augustana*. Indtil Sverige med Gustav Vasa markerede sig som forsvarer af den lutherske tro, var den svenske reformation i lang tid altså præget af tøven og mangel på klar religiøs retning.²⁴ Til sammenligning var den danske reformation og efterreformatoriske historie til trods for dens hyppige krigsdeltagelse, som Danmark delte med Sverige, præget af en langt højere grad af stabilitet. I begyndelsen af 1600-tallet var der dog i begge riger en fast etableret luthersk statsordning, "der religion og politikk var knyttet nær

23. Jf. Ingun Montgomery, "The Institutionalisation of Lutheranism in Sweden and Finland", i Ole Peter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 144–278, 144. Se også Ingun Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", i Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, 119–138, 121f.

24. Se hertil Rasmussen, "Innledende overveielser", 1990, 9.

sammen under kongens ledelse og kontroll, der både kirkens lære og kirkens ordninger var blitt klart definert og vel differensiert”.²⁵

Reformationen kom ganske tidligt til Sverige med Olaus Petri. I 1519 vendte han hjem til Sverige efter tre års studier i Tyskland, først og fremmest i Wittenberg. Her befandt han sig, da Luther offentliggjorde afladstesterne, og han nåede også at høre Melanchthons første forelæsninger.

Ved hjælp af en målrettet publiceringsstrategi, der prioriterede praktiske håndbøger, fik Reformationen med Olaus Petri fodfæste i Sverige. Gustav Vasas interesse i Petris og Reformationen tog dog først sin begyndelse efter kongevalget i 1523.²⁶ I Danmark blev Reformationen officielt indført af Christian 3. i 1536, men havde været forberedt bl.a. gennem Frederik 1.s liberale religionspolitik og Christian 3.s egen begyndende reformation i dennes hertugdømmer. I 1537 ankom Johannes Bugenhagen, præst ved Sct. Marien-kirken i Wittenberg og siden 1533 også professor ved Wittenbergs Universitet, for at bistå kongen i implementeringen af Reformationen og udarbejdelsen af en kirkeordinans.²⁷ Denne forskel kunne indikere, at det er to forskellige variationer af den wittenbergske reformationsbevægelse, som i første omgang kom til at præge de respektive lande. Petri havde lært den unge og umodnede reformation at kende, før alle de store skrifter blev skrevet, og bruddet med Rom var indtruffet. Bugenhagen derimod tilhørte Reformationens inderkreds og havde inden 1537 bistået med udarbejdelsen af kirkeordninger i mange byer i Nordtyskland. Han repræsenterede i høj grad en modnet reformationsbevægelse, der var optaget af egen konsolidering, og en teologi, der i forhold til de tidligste Luther-skrifter havde vendt sig mod verden. Netop forståelsen af forholdet til verden ændrede sig markant mellem

25. Rasmussen, "Innledende overveielser", 1990, 10.

26. Hannah M. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität: Olaus Petri als Publizist der Reformation im schwedischen Reich*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021, 401. Sven Ingebrand, "Olavus Petri – reformatorn", i Carl F. Hallencreutz & Sven-Ola Lindeberg (red.), *Olaus Petri: Den mångsidige reformatorn*. Uppsala: Svenska kyrkohistoriska förening, 1994, 13–30. Se også Kajsa Weber, "Translating Luther into Swedish in the Sixteenth Century". *Lutheran quarterly* 35, nr. 3, 2021, 301–324.

27. For en indføring i Bugenhagens karriere og betydning for dansk lovgivning, se Morten Kjør & Mattias Skat Sommer, "The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485–1558)", i K. Å. Modéer & H. Vogt (red.), i *Law and The Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Great Nordic Jurists*. Milton: Taylor and Francis, 2020, 68–89.

1519 og 1536. For den unge Luther var verdens rige Djævelens rige, for den senere Luther trængte en mere positiv skabelsesteologi igennem, bl.a. i form af trestandslæren, der pegede på Guds skjulte nærvær i den skabte verden.²⁸

*Førreformatoriske fyrsteidealer
som forståelsesbaggrund for Reformationens fyrstebillede*

I bogen *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd Medeltidens fursteideal i svensk hög- och senmedeltida källmaterial* mener Kristin Drar i studiet af Karlskrøniken, der blev færdiggjort i 1452, at kunne konstatere en spænding mellem hovedskriftet og den ældre indarbejdede Engelbrektskrønike fra 1430'erne, der lader ane, at et nyt "machiavellisk" magtcentreret fyrsteideal er under udvikling i sidste del af middelalderen. Således er bindingen mellem ret og lov betydeligt stærkere i Engelbrektskrøniken end i resten af Karlskrøniken.²⁹

Da den lutherske fyrsteideologi ved at indoptage stoiske herskeridealer og forene dem med gammeltestamentlige kongeforestillinger og den autoritetspolitiske udlægning af fjerde bud i Luthers katekismer udviklede en basis for et markant anti-machiavellisk fyrsteideal,³⁰ som bl.a. kom til at præge kongeidealet i Danmark,³¹ kan dette lutherske fyrsteideal bruges som målestok, når den lutherske prægning af kongeforestillinger i henholdsvis Sverige-Finland og Danmark-Norge skal vurderes. Der har således været tradition for at se den svenske kongeideologi i et machiavellisk lys.³²

Som repræsentanter for denne tradition, der først og fremmest anskuer religionens rolle ud fra et magtkritisk og konfessionelt indifferent

28. Bo Kristian Holm, "Sozialethische und schöpfungstheologische Verschiebungen zwischen der frühe und der ältere Luther. Drei-Stände-Lehre statt tertius usus legis". *Luther-jahrbuch* 91, 2024, 160–175.

29. Kirstin Drar, *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: Medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1980, 144.

30. Holm, "Luther, Seneca, and benevolence", 2019.

31. Holm, "God's Caring Vice-Regent, 2021.

32. Jf. Lars Gustafsson, *Virtus politica: Politisk etik och national svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*, Uppsala / Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, 1956.

perspektiv, finder vi bl.a. Peter Ericsson og hans elever. Cecilie Nordberg har i artiklen "Guds ställföreträdare förmedlad. Kungen i kröningspredikan från Gustav I till Karl XIV Johan" sammenlignet svenske kongeforestillinger med europæiske i den nævnte periode og ser dem i høj grad i forlængelse af Kantorowicz' studier af middelalderlig kongeideologi og forestillingen om kongens to kroppe, en evig krop og en dødelig krop.³³ Nordberg bemærker ingen forskelle i forventninger til kongen før og efter Reformationen og finder, at begrebet om kongens to kroppe er anvendeligt også på efterreformatorisk svensk kongeideologi til trods for manglen på specifikke referencer. Faktisk berører hun overhovedet ikke muligheden for forskelle mellem før- og efterreformatoriske kongeforestillinger, men ser først og fremmest religionen spille en formel rolle som garant for kongens magt. Skulle Reformationen have haft indflydelse på kongeideologien, ville man forvente en stærkere vægtlægning på kongens embede frem for hans offentlige (og evige) legeme.

Omend en magtkritisk analyse kan have noget på sig og måske også i nogen grad synes at understøtte en tese om, at den kongeideologi, der udviklede sig i Sverige, i højere grad lagde sig i forlængelse af machiavellisk monarkianisme end af anti-machiavellisk monarkianisme, vil et fokus på en mulig konfessionel prægning af fyrsteforestillinger kunne nuancere billedet.³⁴ Forestillingerne om Guds vrede og det guddommelige ansvar for *bonum commune* peger således på begreber, der nok til en vis grad kan understøtte en magtposition, men også samtidig placerer magten under en højere instans.

Særligt prekært bliver det, når Nordberg flere gange refererer til omtalen af kongen som gud uden at inddrage, at talen om kongerne som guder har bibelsk forlæg og derfor i høj grad er udtryk for en skriftbun-

33. E.H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1997; Cecilie Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedlad: Kungen i kröningspredikan från Gustav I till Karl XIV Johan", i Peter Ericsson (red.), *Gud, konung och undersåtar: Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. Uppsala: Swedish Science Press, 2007, 11–62. Se også Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Uppsala: Uppsala universitet, 2002, 58f.

34. Dette udelukker ikke, at forestillingen om kongen to kroppe vedbliver at præge svenske kongeforestillinger. Således har Karin Sennefeldt vist, hvordan Karl 11.s syge legeme blev set som symptom på rigets tilstand. Jf. Karin Sennefeldt, "A Pathology of Sacral Kingship: Putrefaction in the Body of Charles XI of Sweden". *Past & Present* 253, nr. 1, 2021, 83–117.

den (luthersk) fortolkning af kongemagtens rolle og ansvar (jf. Salmernes Bog 82,6).³⁵ Her fortsætter hun linjen fra sin lærer Peter Ericsson, der i sin forståelse af kongen som indsat af Gud først og fremmest ser de familiemetaforer (fader–barn/brudgom–brud), som bruges om kongens forhold til sine undersåtter, alene som magtunderstøttende og ulighedskonsoliderende,³⁶ og overser dermed den dynamik, der med Reformationen kommer ind i disse familiemetaforer, bl.a. gennem Luthers udlægning af fjerde bud og betoningen af gensidigheden i brugen af bryllupsmetaforen.³⁷ Med den lutherske brug af familiære metaforer sker der en religiøs legitimering af autoriteten, men samtidig en pligtmæssig binding af samme autoritet. Ericsson har på den ene side rigtigt vist, hvordan kongemagten og dens ”ideologiske tiltale” italesatte undersåtten på en måde, der understøttede den verdslige øvrighed;³⁸ men på den anden side er det interessante ikke *kun*, hvordan magten ”bruger” religion til at præge menneskers handlinger, men hvordan den *selv formes af den*. Derfor er det nødvendigt at brede tilgangen ud og ikke kun fokusere på den ideologi, som magthavere ønsker at udbrede, men derimod på de sociale forestillinger, som dannes og udvikler sig i et socialt og kommunikativt samspil mellem øvrighed og almue.³⁹ I denne artikel begrænses

35. Jf. Martin Luther. *Predigten über das zweite Buch Mose 1524–27*. WA 16, 60, 13–19 (Kap. 4 [30. Oktober 1524]). Luther kan også omtale troens gerninger som at være guder for næsten. Jf. *Über das erste Buch Mose. Predigten (1527)*. WA 14, III, 28–31 (Gen 3,15).

36. Jf. Ericsson, *Stora nordiska kriget*, 2002, 58–61.

37. Se Bo Kristian Holm, ”Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation”, i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 85–106. Mens bryllupsmetaforen betoner partnernes lighed, betoner forældre-barn-metaforen slægtskabet. Begge metaforer fremhæver den gensidige pligt.

38. Ericsson, *Stora nordiska kriget*, 2002, 70f.

39. Disse sociale forestillinger, som i nogen grad dækker, hvad Ericsson kalder internalisering, er vanskelige, men ikke umulige at efterspore, hvis man leder efter de sociale forestillinger i kilderne, sådan som det fx er sket i bogen Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021. Jf. Ericsson, *Stora nordiska kriget*, 2002, 71: ”De av allmogen som gav goda exempel på vad en gudfruktig människa och en god undersåte var, torde ha varit de statliga ideologiernas viktigaste bärare. Om det gick dem väl som följde påbuden, och när de som inte gjorde det blev bestraffade, bekräftades dessa statliga ideologier och de kunde då framstå som rättvisa, goda och sanna. I vilken utsträckning och i vilken form de internaliserades av undersåtarna är givetvis mycket svårt, om ens möjligt, att ta reda på” (min kursivering). Ericsson har dog en väsentlig pointe i at fokusere på handlinger frem for på tanker og er dermed nærmere en

perspektivet dog til de kongeforestillinger, som de officielle kirkeordningsdokumenter og offentlige taler giver udtryk for. Dette gøres velvidende, at både kirkeordningstekster og offentlige taler er udtryk for bevidst religionspolitik, men dog netop derved viser, hvordan religionspolitik og teologi indvirker på hinanden.

Nordberg har selv et vist blik for, hvordan taler kan give indblik i idealforestillinger, og nævner i sin egen gennemgang af taler det traditionelle forventningsspektrum:

Även om konungen inte alltid framställs som en gud, är hans uppdrag alltid gudomligt angivet. Den viktigaste dygden för konungen blir således att vare en god kristen regent, det vill säga att följa Guds bud och se till att den kristna läran sprids och äras i riket. ... Förutom att Petri här predikar om att konungen ska studera och följa Guds lära, betonar han också vikten av att se efter biskopar och präster så att de förkunnar Guds ord rätt, och ge hårda straff till dem som fördärvar själar, vilket är allvarigare än att fördärva kroppar.⁴⁰

I forbindelse med Lindbloms kroningsprædiken over Gustav IV Adolf, når sammenligningen med Gud ifølge Nordberg sin kulmination:

Gud är nådig och mild och Guds barn samlas kring honom, "Så gör ock ett troget Folk, under en Regent, som söker likna Dig."

Kongen skal derfor ifølge Lindblom som Gud være hellig og retvis og skal som Gud skåne den, som angrer.

Den eneste undtagelse, som Nordberg finder, er Olaus Petris tale til Gustav I., der ikke jævnfører kongen med gud, men i stedet understreger, at konge og undersåtter har samme udspring og samme dommer, som dømmer uanset byrd og stilling, hvorfor kongen ikke skal tyrannisere og underkue folket, men alene sætte sin lid til Gud og behandle undersåttene, som han ville, at de skulle behandle ham, om han var undersåt.⁴¹

helhedsforståelse af religionens samspil med samfundet end tilgange, der fokuserer på den pågældende ideologis indhold alene.

40. Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedla", 2007, 37.

41. Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedla", 2007, 36f. Denne forestilling om pladsbytte eller rolleombytning som handlingsorientering er karakteristisk for en luthersk politik

Da enevælden falder, kan Nordberg notere, at det ikke længere er oportunt at sammenligne kongen med Gud. Dog fortsættes fremhævelsen af kongens kristne pligter og dermed fremstillingen af ham som almindeligt menneske.⁴² Dette behøver dog ikke medføre nogle ændringer i forestillingen om kongens ansvar, hvis sammenligningen af kongen med Gud netop skal understrege hans "næstekærlige" ansvar for undersåtterne.

Reformationen i Sverige

Det har været almindeligt at betragte den danske reformation som resultatet af et samspil mellem konge og lokalt drevne reformationsbevægelser, mens Sverige i højere grad skulle være resultatet af en kongereformation. Dette synspunkt er dog blevet overbevisende imødegået af Hannah Kress i hendes analyse af Olaus Petris omfattende publikationsaktivitet. Den peger på et nært samspil mellem Petris reformationsbestræbelser og Gustav Vasas politiske projekt, formidlet gennem Petris foresatte Laurentius Andreae, og peger på et reformationspres "fra neden".⁴³

Er Petri til at begynde med optaget af sondringen mellem sværdets og ordets magt, så er han ikke uvidende om udviklingen i Reformationens kerneland, og hans virke som politisk og retslig figur viser, hvordan tanker om den politiske betydning af Guds vrede, som vi bl.a. finder hos Luther i forbindelse med bondeoprøret, vandrer ind i Petris politiske tænkning sammen med forestillinger om kongens ansvar for *bonum commune*, det fælles bedste.⁴⁴

etik. Se hertil Svend Andersen, *Macht aus Liebe: Zur Rekonstruktion einer lutherischen politischen Ethik*, Berlin/New York: De Gruyter, 2010, 38f.

42. Nordberg, "Guds ställföreträdare förmedlad", 2007, 40.

43. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021. I Ingun Montgomerys tolkning er Gustav Vasas religionspolitik i hvert fald frem til 1527 overvejende praktisk orienteret. Hun mener heller ikke at kunne konstatere noget stort ønske fra Gustav Vasas side om ændringer i selve læreindholdet. Jf. Ingunn Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 120.

44. Jf. Heikki Pihjalämäki, "Olaus Petri (1493–1552): Transplanting Foreign Law in Reformation Sweden", i Kjell Å Modeer & Helle Vogt (red.), *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*. New York: Routledge, 2021, 90–104, 93: "... Olaus Petri – as probably the first in Sweden – joins the medieval rhetorical tradition of God's wrath, which came to play an important role in the Protestant criminal-law discourse of the sixteenth and seventeenth centuries".

Senere får Sverige sin egen pendant til Bugenhagen i form af tyskeren Georg Norman, der dog, som vi skal se, kun delvist formår at forløse sin reformatoriske mission.

Ingun Montgomery har hævdet, at Gustav Vasas reformation mere var bestemt af praktiske og administrative hensyn end af teologiske. Her skulle ligge en del af grunden til fraværet af tydelige lutherske autoritetsmarkører i Gustav Vasas taler. Det samme skulle ifølge Montgomery gælde Johan 2.s senere "katolske kirkepolitik".⁴⁵ En anden og nok væsentligere grund skyldes den enighed om politisk neutralitet, som i begyndelsen prægede samarbejdet mellem Gustav Vasa, Laurentius Andreae og Olaus Petri, og som afspejler en kombination af realpolitiske vilkår og den yngre Luthers forståelse af forholdet mellem åndeligt og verdsligt.⁴⁶ Dermed understreges netop indtrykket af en mindre markeret og mere indholdsmæssigt ustabil indførelse af Reformationen i Sverige.

I et af de seneste værker om den konfessionelle prægning af Sverige reducerer David Gudmundsson de konfessionskulturelle særtræk til tre aspekter, som han overtager fra Thomas Kaufmann: Luther som stærk symbolfigur, en stærk eskatologisk orientering koblet med den nødvendige bevarelse af Guds foreskrevne sociale orden og endelig en stærk anti-papalisme;⁴⁷ men altså ingen reformatorisk *Streitkultur*. Spørgsmålet er, om der til denne liste kan føjes endnu et aspekt, nemlig en særlig autoritetsforståelse formet af det fjerde bud med ansvar for både timelig og åndelig velfærd.

Olaus Petri og den svenske reformation

I den allerede nævnte undersøgelse af Olaus Petris strategi på det svenske bogmarked viser Hannah Kress, hvordan Petri, der i 1519 ankom til Sverige fra Wittenberg, aktivt brugte bogtrykket til at påvirke Reformationen

45. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 119–123. Jf. Martin Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", i Kajsa Brilkman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.), *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 12–44, 38.

46. Se hertil Kjällerström, "Laurentius Petris Kyrkoordning 1571–1971", i Kjällerström (red.), *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 201–277.

47. Jf. Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", 2019, 41.

i Sverige. Gennem en målrettet indsats lykkedes det ham at overbevise Gustav Vasa, der endte med at tage Reformationen til sig.

Kress' studie peger på flere vigtige aspekter for forståelsen af Reformationens indvirkning på svensk kongeideologi. For det første er den evangeliske reformation, som Petri hjemførte til Sverige, som nævnt den meget tidlige Wittenberg-reformation, der på en række punkter adskilte sig fra den, der med bl.a. Bugenhagen blev introduceret i Danmark med Christian 3. og Kirkeordinansen. For det andet er mængden af egentlige teologiske værker stort set fraværende i den tidlige svenske reformation. Petri koncentrerede sig om praktisk-liturgiske håndbøger. Det var udbredelsen af Reformationen blandt almuen, der var vigtig for Petri, ikke lærde teologiske værker. For det tredje tyder noget på, at Gustav Vasa, sikkert under inspiration fra bl.a. Danmark og andre lutherske lande, insisterede på en langt mere fremtrædende kirkelig rolle end den, Olaus Petri havde i tankerne, med en skarp opdeling mellem åndelig og verdslig øvrighed. Således synes Petri i nogen grad at have stået i vejen for Vasas sumepiskopale ambitioner. Disse udfoldedes dog senere, da Petri var bragt af vejen med en anklage for højforræderi, bl.a. på baggrund af forfatterskabet til en magtkritisk krønike.

Dermed kommer forskellen mellem Olaus Petri oprindelige intentioner og Gustav Vasas ambitioner til at markere forskellen mellem en øvrighedstænkning i den tidlige reformation og den senere udvikling mod "das landesherrliche Kirchenregiment", der udtrykker den senere lutherske reformationsbevægelses øvrighedstænkning. Olaus Petri blev så at sige overhalet indenom, da Gustav Vasa så muligheder i udviklingen i Tyskland og vel også Danmark.⁴⁸

Den mest iøjnefaldende forskel mellem Sverige-Finland og Danmark-Norge er altså, at vi i sidstnævnte tilfælde har at gøre med en reformation *med* Bugenhagen, i førstnævnte tilfælde med en reformation *uden* Wittenbergs førende kirkeforfatningsekspert, der i 1537 allerede havde

48. Jf. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021, 414: "Darin [i *Rechtmessige Erklörung*, 1545] auf das Reformationswerk zurück, das er, ..., im schwedischen Reich auf eine solche Weise eingeführt, habe, dass dieses unzweifelhaft als evangelisches Reich und der Augsburgerischen Konfession verwandt anerkannt werden müsse. Er selbst sieht sich als *summus episcopus*, der für die reformatorische Lehre und Predigt verantwortlich zeichnet und ihre Gewährleistung verbürgt". Med henvisning til Vasa, *Rechtmessige Erklörung*, GR ZVII, 612.

indført kirkeordinanser i Braunschweig (1528), Hamborg (1529), Lübeck (1531) og Pommern (1534). Danmark kommer på denne måde til at skille sig ud i den lutherske verden, da Bugenhagens kirkeordinans her dels spillede en væsentlig rolle i modsætning til Sverige, dels vedblev at spille en rolle i modsætning til i Tyskland.⁴⁹

Da Gustav Vasa kronedes i 1528, var kroningseden skrevet af Olaus Petri. Den fremhævede, at det var kongens pligt ikke bare at sørge for sine undersåtters materielle velfærd, men også at sørge for, at Guds ord prædikes rent i landet.⁵⁰ Hermed skriver Gustav Vasa sig ind i den reformatoriske tradition, hvor kongens ansvar netop er *cura religionis*. Som vi har set, kan netop denne *cura religionis* forstås forskelligt. Hos Olaus Petri synes *cura religionis* først og fremmest at dække ret forkyndelse til forskel fra materiel velfærd, i Bugenhagens kirkeordinans dækker Guds ordinans, religionen, også troens udfoldelse i gode gerninger. Derfor hører både skolegang og fattigforsorg i Bugenhagens kirkeordinans under Guds ordinans, der adskilles fra kongens ordinans, som behandles efterfølgende, og som udtrykker den frihed, hvormed fx konkrete ceremonier kan tilrettelægges.⁵¹

Ser vi med Hannah Kress nærmere på den af Olaus Petri ”kalkulerede medialitet” i første halvdel af det 16. århundrede, er det iøjnefaldende, at den publikationsvirksomhed, som Petri står bag, som nævnt ikke indeholder egentligt teologiske skrifter. Petri har kendt Luther, men som forlæg bruger han først og fremmest Luthers praksisorienterede skrifter (*Betbüchlein*, *Taufformular*, *Formula missae*). I Kress’ læsning af Petris oversættelse af sommerdelen af Luthers 1526-postille er det for hende tydeligt, at Luthers krævende teologiske skrifter og hans polemiske kritik af Petri blev betragtet som uegnede for svenske forhold.⁵² Petris egen inspiration synes også at komme andre steder fra, og Luthers navn nævnes faktisk uhyre sjældent i den tidlige svenske reformation. Det understreger, at den tidlige reformationsbevægelse i Sverige var betydeligt mere

49. Tim Lorentzen, *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.

50. Jf. Montgomery, ”Den svenska religionspolitiken”, 1990, 123.

51. Lausten, *Kirkeordinansen, 1537/39*, 1989, 94 (latin, 1537), 152 (dansk, 1539). Jf. Lorentzen, *Johannes Bugenhagen*, 2008, 41.

52. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021, 418.

fleksibel og diffus end den Wittenberg-sanktionerede, som blev indført i Danmark i 1536. Her spillede Christian 3.s direkte korrespondance med reformatorerne i Wittenberg utvivlsomt en afgørende rolle.⁵³

Västerås 1527 – Kongens arbejde til eders bedste

Vi finder sporadiske udtryk for den kongelige selvforståelse i de taler, kongerne holder. Her er det naturligvis væsentligt at bemærke, at ingen taler sker i et politisk neutralt rum. Kongens egne taler giver dog et billede af kongens selvbillende, om end dette i betonet grad er formuleret over for en "offentlighed". Den politiske sammenhæng er således tydelig, da Gustav Vasa taler til rigets stænder i Västerås i 1527. Det sker med en ydmyg tone (*Ther på haver icke jag lust att vara eder koning*) og samtidigt med en beklagelse over at blive tillagt ansvaret for regn og sol, sult og sygdom, til trods for, at kongen er menneske og ikke Gud. Vi kan dog bemærke, at Gustav Vasa taler ud fra en forestilling om kongens opgave, som omfatter at arbejde for (stændernes) bedste i både åndelige og verdslige sager, om end forholdet til stænderne fremstår tvetydigt.

Men jag må arbeta på ert bästa så mycket jag kan och förmår antingen i andliga eller världsliga saker, jag har dock intet annat vänta till lön, än att ni gärna såg att yxan satt i huvudet på mig, men ni vill inte själva hålla i skaftet.⁵⁴

En lignende fremstilling af kongens ydmyghed finder man 33 år senere i den del af Gustav Vasas tale til rigets stænder fra 1560, som er gengivet i Peder Svarts ligprædiken over Gustav Vasa. Igen må det fremhæves, at der her er tale om et i decideret forstand offentligt billede af kongens selvforståelse. I Peder Svarts' gengivelse sammenligner Gustav Vasa sig selv med ynglingen og fårevogteren David, der udvælges til konge af den barmhjertige Gud, som også har hjulpet Gustav Vasa til sejr, sådan som

53. Esther Chung-Kim, "Johannes Bugenhagen and Christian III. Reforming Church and Society in Denmark", i Nina J. Koefoed & Andrew G. Newby (red.), *Lutheranism and Social Responsibility*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, 21–46.

54. *Svenska Kungatal: Tal till rikets ständer av Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Gustav III*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1914, 4.

David blev hjulpet til sejr. Al medgang tilskrives her Gud. Alle brister skyldes alene kongens menneskelige svaghed.⁵⁵

Rigsdagen i Västerås, som Gustav Vasa indkaldte i 1527, indførte på den ene side Reformationen ved at inddrage kirkegodset og bryde båndet til Rom, men indførelsen var på den anden side så tilpas vag, at den blev accepteret af den stærke katolske opinion. Således får de religiøse ceremonier i vid udstrækning lov til at fortsætte, ligesom den endelige udgave af Västerås' *ordinantia* ikke nævner forholdet til Rom overhovedet.⁵⁶

Dog mener Montgomery, at det er plausibelt, at kongen har valgt de tre udpræget reformatoriske emner, som blev diskuteret på rigsdagen mellem Olaus Petri som repræsentant for de evangeliske og Peder Galle, kannik i Uppsala og dermed repræsentant for den katolske side: (1) afladshandlen, der lokker penge fra folk; (2) biskoppernes svigt over for deres opgave, når de bliver verdslige herrer; (3) at intet menneske kan indstifte love, der er bindende for sjælen.⁵⁷ Egentlige trosspørgsmål henvises til afprøvning på "et frit koncil", dvs. en gentagelse af det løsningsforsøg, som kendes fra den tyske sammenhæng, men som på grund af den senere indførelse af Reformationen i Danmark i 1536 ikke længere dér blev anset som værende en mulighed.

Et svensk "koncil" blev gennemført med kirkemødet i Örebro i 1529, der bl.a. forholdt sig til brugen af kirkelige ceremonier og ritualer. Hovedlinjen blev, at det meste fra den katolske gudstjeneste kunne beholdes, dog i nyfortolket og revideret udgave. Dermed blev opfattelsen af en tydelig kontinuitet gennem ombrydningsprocessen understøttet. En kontinuitet, som dog omvendt kunne danne grobund for, at konflikten mellem den "nye tro" og "gammelt troende" blev længerevarende.

Hvis Martin Berntson har ret i sin hypotese om, at opgøret med "middelalderkirken" fyldte mere i Sverige end i Danmark, fordi man i Sverige i større udstrækning end i Danmark værnedes om kirkens frihed

55. *Svenska Kungatal*, 1914, 5f.

56. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 121. Jf. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität*, 2021, 403: "Sein Revers, der unter anderem die *Predigt des reinen Wortes* festschrieb, ist wohl bewusst ambig formuliert, um einer möglichst breiten Mehrheit Zustimmung und Identifikation zu ermöglichen, war aber, wie sich in der Folge zeigte, in einem reformatorischen Verständnis intendiert."

57. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 122.

og i højere grad protesterede mod Reformationen,⁵⁸ så må man formode, at denne forskel viser sig i den grad, hvormed konfessionen prægede autoritetsidealene. I Sverige synes synet på autoriteter at udvikle sig i en mere almen retning, mens det lutherske præg på forestillingerne om kongemagtens ansvar i Danmark allerede med Bugenhagens kirkeordinans fik tydeligere konfessionelle særtræk, der blev underbygget af den kirkeorganisering, der fulgte af Christian 3.s egen ekklesiologi og blev understøttet af Bugenhagens ordinans med dens eksplicite godkendelse fra Wittenberg (se mere nedenfor).

*Georg Norman og Johannes Bugenhagen
som kongelige rådgivere*

I både Sverige og Danmark havde kongerne teologiske rådgivere. I Danmark er det som nævnt Johannes Bugenhagen, i Sverige blev det efter Olaus Petri Georg Norman (død 1552/53). Sammenligner man Bugenhagens indflydelse på den danske konge med Normans på den svenske, træder forskelle tydeligt frem. Steffie Schmidt har vist, hvordan Bugenhagen formåede at bringe kirken i Danmark mere i overensstemmelse med tankerne i Wittenberg, mens Normans rådgivning af kongen ikke kun drejede sig om kirkelige spørgsmål, men også om diplomati og administration.⁵⁹ Schmidt peger på, at Normans egentlige reformprojekt i høj grad mislykkedes, men viser også, hvordan han alligevel fik stor indflydelse på den svenske udvikling. I Danmark beroede Bugenhagens indflydelse på kongens beslutning. Christian 3. ønskede en reformation af Danmark, der var sanktioneret fra Wittenberg, og læste selv teologiske værker, hvad brevvekslingen mellem Christian 3. og Wittenberg viser,⁶⁰ og havde selv en eksplicit luthersk ekklesiologi.⁶¹

Også Norman havde tilknytning til universitetet i Wittenberg, hvortil

58. Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", 2019, 44.

59. Steffie Schmidt, "Reshaping the Church: The Northern Kings and Their German Advisors", i Kajsa Brilman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.), *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 148–173.

60. Chung-Kim, *Johannes Bugenhagen and Christian III*, 2022.

61. Per Ingesman, "King, Church and Religion: The Ecclesiology of King Christian III of Denmark and Norway", i Sivert Angel, Hallgeir Elstad & Eivor Andersen Oftestad (red.),

han kom som studerende i 1529. I 1534 vendte han tilbage til Greifswald, hvor han tidligere havde undervist, men var i 1538 igen tilbage i Wittenberg. Eftersom Bugenhagen kom fra Greifswald og var i fuld gang med kirkelige reformprojekter, da Norman ankom til Wittenberg, er det højst sandsynligt, at de har kendt hinanden, og sandsynligvis var det med Luthers anbefaling, at Norman senere ankom til Sverige i 1539. Kort efter blev han superintendent, men ikke integreret i den kirkelige struktur i Sverige, hvilket kan have haft betydning.⁶² Efter 10 års mere diffus reformation i Sverige ønskede Gustav Vasa nu en gennemgribende reformation af den svenske kirke. Dette skulle resultere i en ny kirkeordning, som Norman kom til at stå i spidsen for. Kirkeordningsprojektet blev dog aldrig fuldført. Steffie Schmidt har foretaget en meget illustrativ sammenligning af Bugenhagens kirkeordinans og Normans ufærdige parallel.⁶³ Sammenligningen peger på vigtige ligheder og forskelle, hvoraf nogle har betydning for forståelsen af kongemagtens betydning og religionens understøttelse af den.

Visitatio Gustaviana

Visitatio Gustaviana kan betragtes som det første forsøg på en ny svensk kirkeordning. Heri bliver kongens ansvar fremstillet før selve kirkeordningen. Som vi også ser det i det danske materiale, omfatter øvrighedens ansvar såvel åndelig som verdslig velfærd, samvittigheden såvel som ydre mellemenneskelig omgang:

Stormäktigaste lands- och krigsfurste och herre hr. GUSTAF, Sveriges, Götes och Vendes kung, Vår käre nådige herre, ville (: såsom andra gudfruktiga kungar ock förstår:) sina kyrkor reformerade bli, det är, att beställas skulle, att folket (: till föröka Guds namns ära, hörsamhet och inbördes kärlek ibland människor :) kunde rätt och troligt lärt bli om den sanna guds-tjänsten, om en sannskyldig Guds räddhåga, om en rätt tro och

Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen. Berlin: De Gruyter, 2019, 73–90.

62. Schmidt, "Reshaping the church", 2019, 153ff.

63. Schmidt, "Reshaping the church", 2019, 153ff.

åkallan, på det att på det sättet båda regementen såväl det andliga, som över samveten regerar, som det världsiga, som till det utvärtes omgänget ibland människor skickat är, kunde vid makt hållas.⁶⁴

I fortalen skitseres dog også til forskel fra den danske kirkeordinans en kirkelig organisation med overordnede kirkelige embeder i form af superintendenter. Fortalen viser også den tiltænkte struktur for den ufuldendte kirkeordning.

Vi vill nu begynna att ordentligt beskriva artiklarna, som annars i de uppenbara ordningarna brukar förhandlas, och eftersom oss (: som tidigare sagt är:) denna långa färd eller resa icke gavs råderum till att skriva fullkomligt om den saken, kan vi icke i denna skrivelse vart stycke enskilt författa, därför måtte det ock nog bli till en passlig ingång [att] med få ord röra därom. Så är de förnämligaste artiklarna uti ordinantian dessa fyra: 1. Om läran. 2. Om ceremonier. 3. Om skolestugor. 4. Om sjukstugor eller the fattigas vistelse.⁶⁵

I sin sammenligning af de to kirkeordinanser bemærker Schmidt, at mens Bugenhagen i sin fortale sikrer såvel kongens som ordinansens autoritet ved at henvise såvel til Guds udvælgelse af kongen som til den af Gud udvalgte Luthers godkendelse af ordinansen, er den guddommelige understøttelse i *Visitatio Gustaviana* ikke forbundet med selve kirkeordningen, men alene med Gustav Vasa som den af Gud udvalgte.⁶⁶ Bindingen til kongemagten bliver dermed mere eksklusiv.

Schmidt lægger vægt på forskellen mellem den Wittenberg-forankrede Bugenhagen, der bl.a. viser sig i Kirkeordinansens referencer til både Luther og Melanchthon, der dermed begge fremstår som ligeværdige fortolkere af den rette lære.⁶⁷ Til forskel herfra agerer Norman på Gus-

64. Sven Kjellerström, "Visitatio Gustaviana". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 31 (1931): 213–255. 225f.

65. Kjellerström, "Visitatio Gustaviana", 1931, 227f.

66. Schmidt, "Reshaping the Church", 2019, 162.

67. Denne sideordning af Luther og Melanchthon skal næppe undervurderes. Mattias Skat Sommer har fx vist, hvordan Danmarks både nationalt og internationalt mest betydningsfulde teolog i det 16. århundrede, Niels Hemmingsen, inkorporerer særtræk fra både

tav Vasas opdrag i langt højere grad på egen hånd. Schmidt bemærker således, at Luther ikke nævnes med ét ord i *Visitatio Gustaviana*. Det gør derimod Melanchthon, som i det hele taget synes at have haft en fremtrædende betydning for den svenske reception af luthersk teologi.⁶⁸ Og Normans egen ufærdige kirkeordning synes i samme grad at være inspireret af Melanchthons *Loci communes* som Bugenhagens kirkeordninger. Således indeholder den eksisterende første del en gennemgang af den kristne lære inspireret af Melanchthons *Loci*. Efter planen skulle der, som det fremgår af citatet ovenfor, følge tre andre dele om ceremonier, om skoler og om fattigforsorg. Dvs. de tre hovedpunkter, som også findes i den danske kirkeordinans, og som kan genfindes i den senere svenske *Kyrkoordningen*.

Har Hannah Kress ret i, at Olaus Petris reformatoriske indsats var koncentreret omkring mere praktiske publikationer frem for teologiske, er det nærliggende at forstå Georg Normans værk som et forsøg på at indføre en højere grad af indholdsmættet lærekendskab i den kirkeordning, han havde fået i opdrag. Netop i Normans prioritering af lærestoffet viser sammenhængen mellem teologi og øvrighedsunderstøttelse sig.

Denne forbindelse mellem basal læremæssig orientering og kongeligt opdrag er også påvist af Schmidt, der viser, hvordan Normans betoning af menneskelig synd og Guds vrede⁶⁹ understreger den nære sammen-

Luther og Melanchthon i sin teologi. Se Mattias Skat Sommer, "Three Estates and Three Uses of the Law in Niels Hemmingsen's *Liffsens Vey*", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 169–188.). Mattias Skat Sommer, *Envisioning the Christian Society*. Sideordningen af Luther og Melanchthon skal også ses som baggrund for den fraværende strid mellem philippister og gnesiolutheranere i Danmark og Frederik 2.s deraf følgende afvisning af Konkordiebogen som bekendelses- og mæglingsdokument.

68. Jf. hertil også Ottfried Czaika, "Die Rezeption Philipps Melanchthons im Schwedischen Reich zur Zeit der Vasa-Könige". *Historisches Jahrbuch* 128, 2009, 409–437.

69. Normans rækkefølge synes at kombinere rækkefølgerne fra Melanchthons *Loci* 1521 og *Loci* 1535. Normans "Loci" begynder med menneskelig synd som Melanchthon gør i både *Loci* 1521 og *Loci* 1535, hvor synden nævnes før afsnittet om menneskets frie vilje. Norman springer dog helt over afsnittet om menneskets kræfter og fri vilje. Til gengæld har den som *Loci* 1535 et afsnit om den kristne frihed, som efter at have udgjort et slagord i begyndelsen af 1520'erne er blevet en anderledes "varm kartoffel" for reformatorerne efter bondeoprøret. Det er derfor meget sigende for situationen, at også Melanchthon i andenudgaven af *Loci* placerer den kristne frihed langt tilbage i rækken af *loci*. Omvendt begynder Melanchthon i 1535 med afsnit om Gud og om Treenigheden, hvad Norman altså ikke gør.

hæng mellem lydighed over for Gud og lydighed over for kongen.⁷⁰ Lydighedspligt underbygges løbende af den hyppige fremhævelse af Guds vrede.⁷¹

*Kyrkoordningen 1571 – og intrakonfessionel variation
i de skandinaviske monarkier*

Antallet af bekendelser viser endnu en vigtig forskel mellem Danmark-Norge og Sverige-Finland. I Danmark-Norge begrænser antallet af nye lutherske bekendelsesskrifter sig til to: *Confessio Augustana* og *Luthers Lille Katekismus*. Konkordiebogen blev som nævnt afvist af Frederik 2. Sverige-Finland indoptog *Confessio Augustana* ved Uppsala-mødet i 1593, hvor også *Kyrkoordningen* fra 1571 fik status af bekendelsestekst, og Konkordiebogen blev optaget på rigsdagen i 1686 (omend dens praktiske betydning forblev marginal).⁷² Dette understreger en tydelig forskel i omfanget af de forhandlinger, som er med til at bestemme den konfessionelle prægning og udvikling af de to monarkier. I Sverige, hvor såvel magt som konfession havde været genstand for stor brydning, kunne Konkordiebogen tjene som en bilæggende cementering af enigheden, mens den i Danmark, hvor hverken kongemagt eller teologisk og kirkelig strid var fremtrædende, ikke var nødvendig.

Også *Kyrkoordningen* indledes af en tekst, der skal sikre den rette læsning. Indledningen "Til Läsaren" i *Kyrkoordningen* fra 1571 er tydelig i sin markering af det lutherske over for zwinglianere, calvinister og papister. Den refererer hyppigt til modsætningen mellem Kristi hellige Ord og Ordets fjender, sjældnere til indholdet af det hellige ord, hvis indhold synes mere overordnet behandlet; således sættes nadverens trøstelige på-

70. Schmidt, "Reshaping the Church", 2019, 168f: "At this point, the reformatory profile of the new doctrine does not appear. It seems to be more important to charge the audience to be obedient under threat of horrible punishments. The assumption suggests itself that obedience to God and obedience to the king who received his power from God are closely linked. Correspondingly, Norman attaches much importance to the doctrine of sin that he advises to teach thoroughly but without going into all the subtle details that are discussed by scholars."

71. Jf. Heikki Pihjalämäki, "Olavus Petri (1493–1552): Transplanting Foreign Law in Reformation Sweden", i Kjell Å Modeer & Helle Vogt (red.), *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*. New York: Routledge, 2021, 90–104, 94.

72. Jf. *Kyrkio-Lag och Ordning fra 1686* (<http://www.mlang.name/arkisto/kyrkio-lag-1686.html>, set 22.08.2024).

mindelse op over for nadveren og "Prestaoffer", og afladen sættes lig med falsk fortrøstning til menneskelige gerninger.

Kyrkoordningen nævner kongens ansvar ikke blot for den rette religion og den guddommelige ære, men også for hans undersåtters timelige gavn og bedste tillige med deres evige gavn og velfærd.

Vill ock att alla över hela Riket vid tillbörligt straff, uti Kyrkans handlingar, sig efter denna ordning ska rätta och hålla. Efter H.K.M. ock väl vet, huruledes Kungligt ämbete kräver icke allenast det, att H.K.M. ska ha vårdnad och omsorg om världsliga saker och sina undersåtars timliga gavn och bästa, Utan jämväl vad som hör Gudomlig ära, och samma sina undersåtars eviga gavn och välfärd.⁷³

Om man skal lægge noget i den ændrede rækkefølge i forhold til Bugenhagens kirkeordinans, er måske værd at efterfølge. Selvom *Kyrkoordningen* på mange måde fremhæver kongens dobbelte ansvar for både evig og timelig gavn og velfærd, kan der spores en nuanceforskel mellem Danmark og Sverige. I Danmark synes trestandstænkningen at påvirke øvrighedsforståelsen på en sådan måde, at kongen bliver placeret i toppen af både *ecclesia*, *oeconomia* og *politia*. Det kan bidrage til en øget magtstabilitet sammenlignet med den, man kan iagttage i Sverige, hvor stændernes politiske rolle spreder magten ud, og hvor de tre stænder eller ordninger i højere grad forstås organisatorisk. I hvert fald kan man konstatere, at der i Sverige på en anden måde end i Danmark fortsatte med at stå strid om den rette kirkeordning.⁷⁴

Kyrkoordningens fortale indsætter kong Johan 3. i en lang række af både gammeltestamentlige konger og kendte kristne konger og kejsere. Fortalen slutter med en fortrøstning til den barmhjertige Guds nådige hjælp og styrke.

73. Kjöllerstöm, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 16.

74. Således som det fremgår af de indledende afsnit i *Kyrkio-Lag och Ordning fra 1686*: "Och omskönt uti Konung Johans Tijd, en KyrckioOrdning blef 1571, i Stockholm tryckt, och Åhret ther efter, af samtliga Rijkens Inbyggare antagen, så fölgde doch straxt ther på thet Liturgiske owäsendet, och sedan Konung Sigismundi Regemente, som tilskyndade the Swenske Församlingarne ett nytt Qual, och upwäckte hoos en stoor deel af the enfaldige, en ny lust til the förre Påfweske Påfunder och Ceremonier, hwaraf åtskillige öfwerlefwor äntå funnos, både i theas Hiertan, och uti Kyrkiorne."

Detta och sådant mer, har Högbemälte K.M. tagit i beaktande och lagt på hjärtat, och för den skull strax utav H.K. Regementes begynnelse, tagit sig före uti så måtto flitigt söka Gudomlig pris och ära, och sina undersåtars välfärd och långliga bestånd, både till själ och till liv. Till vilket Kristligt uppsåt och förhåvande, den allsmäktige och barmhärtige Gud värdigas nådeliga hjälpa och styrka H.K.M. i allt in till ändan, Amen.⁷⁵

Den svenske *Kyrkoordningen* fra 1571 fortsatte med at have gyldighed til slutningen af det 17. århundrede. Sammenkædningen af kirke- og kongemagt blev i løbet af denne tid stadig stærkere. I løbet af det 17. århundrede finder man flere forsøg på at erstatte eller supplere Kirkeordningen af 1571, og den ender med at få forskellig status i de forskellige stifter. Også her ser vi en betydeligt større grad af kirkelig selvbestemmelse end den, der kommer til udtryk i Danmark. Her accentuerede Kongeloven fra 1665 det danske monarki som luthersk, idet den enevældige konge ikke forpligtes på andet end *Confessio Augustana*. Den specifikke binding til *Confessio Augustana* er særlig for Danmark, men selve den vigtige selvbinding af magten til en ekstern instans er ikke enestående. Også den svenske enevælde er bundet til ansvar over for Gud, dog uden samme konkrete forpligtelse, som den, der kommer til udtryk i den danske kongelov.⁷⁶ Den "direkte" forbindelse mellem Luthers teologi og dansk lovgivning understreges med Danske Lov fra 1683, som er struktureret ud fra trestandslæren,⁷⁷ og markerer her en udvikling fra den danske kirkeordinans, der som nævnt bygger på Bugenhagens fortolkning af den lutherske toregimentelære.

Også *Kirkeordningen* indledes med en kort indføring i den kristne lære, der dog er betydeligt kortere end *Visitatio Gustaviana*. Også *Kyrkoordningen* fremhæver den sociale gensidighed:

75. Kjellerström, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 20.

76. Jf. Björn Asker, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520-1920*. Stockholm: Riksarkivet, 2009, 42: "En påfallande skillnad mellan moderna diktaturer å ena sidan samt 1600- och 1700-talets enväldiga eller nästan enväldiga kungar av Sverige förtjänar att påpekas. Kungarna ansåg sig ha ett ansvar inför Gud, och de offer som de krävde av sitt folk var de också själva bereda att göra."

77. Dette synes Korpiola og Pihlajamäki at overse i "Introduction. Reformation and Early Modern Times", i Mia Korpiola & Heikki Pihlajamäki (red.), *Law and Christian Tradition in Scandinavia* (London: Routledge, 2020, 59–67, 65.

Så ska ock Predikanterna ofta förmana folket, att de betänka, vad var i sin stadga är andra skyldiga, emedan vi här lever på jorden, Hur undersåtarna ska förhålla sig emot överheten, Och tvärtom, Överheten emot Undersåtarna, Lärarna emot Lärjungarna eller menige man, och menige man emot dem som lär, Föräldrarna emot barnen, och barnen emot föräldrarna, Husbonden emot sitt tjänstefolk, och tjänstefolket emot Husbonden etc.⁷⁸

Også i Danmark er øvrigheden bundet ind i relationer af gensidig pligt og omsorg.⁷⁹ Der synes derfor i begge monarkier at gøre sig markerede anti-machiavelliske fyrsteforestillinger gældende.

Den svenske *Kyrkoordningen* blev den foreløbige kulmination på en reformationsproces, der varede betydeligt længere end den danske. I Sverige blev kongen først kirkens "hoved" med kirkeloven af 1686, mens han i Danmark allerede blev det med Kirkeordinansen fra 1537. De katolske biskopper blev ved Reformationen evangeliske, hvorved den embedsbårne apostoliske succession fortsattes. Det betyder, at kirken fortsatte med at være en institution i Sverige på en ganske anden måde end i Danmark og fortsatte med at have en institutionel skikkelse forskellig fra staten, som også inkluderede en luthersk ærkebiskop. Samtidig bevarede også stifternes domkapitler, der kom til at få en væsentlig rolle i den svenske kirkes organisering.⁸⁰ De var med til at give de enkelte stifter betydeligt mere indflydelse over for kongemagten og gjorde det vanskeligt at indføre en ensartet kirkeorganisation og kirkeledelse. Samtidig fik de enkelte len i Sverige stor selvstændighed, hvilket understregede den interne organisatoriske diversitet inden for kongeriget. Ganske vist brød også Gustav Vasa med Rom, og forskellige svenske reformatorer begyndte at forberede en ny kirkelig lovgivning under kongens autoritet,⁸¹ men ærkebiskop Laurentius Petri havde ikke held med sit forslag til kirkeordning

78. Kjöllerstrom, *Kyrkoordningen 1571–1971*, 1971, 30.

79. Nina J. Koefoed, "Authorities Who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 44, nr. 4, 2019, 430–453.

80. Dette medfører også retslige forskelle mellem Danmark og Sverige, for mens der indføres nye ægteskabsdomstole i Danmark, bevares domkapitlernes funktion i ægteskabssager i Sverige. Jf. Berntson, "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", 2019.

81. Jf. Knuutila, "Lutheran Culture as an Ideological Revolution", 2019, 181f.

i 1561-62. I stedet vedtog man en anden kirkeordning i 1571, som Laurentius Petri også fik indflydelse på. Den samtidige kong Johan 3., der selv befandt sig et sted mellem romersk katolicisme og evangelisk kristendom, var dog ikke tilfreds med *Kyrkoordningen* fra 1571. Den levede ikke op til hans ønske om at genskabe det gejstlige hierarki og berige det liturgiske liv. En alternativ *Novo Ordinantia* præsenteredes derfor for kongen i 1575, men blev afvist af synoden. Denne kirkelige modstand viser en kirke, som var betydeligt mere selvberoende, end det var tilfældet i Danmark. *Novo Ordinantia* truede derfor ikke *Kyrkoordningens* position, der netop blev slået fast i synoden i Uppsala i 1593, der nævnede *Kyrkoordningen* som en bekendelse.⁸²

Senere eksempler på offentligt formulerede kongeforestillinger

I 1614 holdt Gustav 2. Adolf en tale til stænderne ved afslutningen på rigsdagen. I Gustav 2. Adolfs egen fremstilling af sin opgave lagde han vægt på fædrelandets velfærd og fred, også mellem stænderne indbyrdes.⁸³ Således skulle også stænderne, når de vendte hjem, udbrede "god välmening till mitt fäderneslands välfärd".⁸⁴ Tanken om de politiske stænders ansvar for fædrelandets velfærd er kendt fra både stoiske og lutherske autoritetsidealer. Gud spillede dog en forholdsvis tilbagetrukket rolle i denne tale. Anderledes så det ud tre år senere, da Gustav 2. Adolf igen talte til stænderne, denne gang om freden med Rusland (26. august 1617). Her begynder talen med en tak til Gud for den store sejr og en påmindelse om pligten til "Herrans vår Guds gåvor och välgärningar högt att upphäva och hans under, som han gör på människiobarm, honom till lov förkunna".⁸⁵ Denne tak gentages fleres gange i løbet af talen, hvor tilliden til Guds magt dog suppleres med tilliden til fæstningerne "Käxholm och Nöteborg".⁸⁶

I en længere passage mod slutningen forbindes Guds vilje med styrkelsen af lov og god ordning, så fredens nytte rettelig kan bruges. Vel-

82. Knuutila, "Lutheran Culture as an Ideological Revolution", 2019, 182.

83. *Svenska Kungatal*, 1914, 7f.

84. *Svenska Kungatal*, 1914, 9.

85. *Svenska Kungatal*, 1914, 11.

86. *Svenska Kungatal*, 1914, 15 (i dag Kexholm og Sjlisselburg).

gerningerne mod fædrelandet er udslag af Guds godhed og nådesskikkelse, koncentreret omkring bibeholdelsen af Guds rene uforfalskede ord.⁸⁷ Centreringen omkring "det rene ord" går igen mange steder. Udfoldelsen af, hvad der dermed præcist menes, er dog betydeligt sjældnere.

Imellem Gustavs Vasas tale til stænderne i 1560 (se ovenfor) og Gustav 2. Adolfs tale til stænderne i 1614 og 1617 er Sveriges evangeliske "identitet" blevet stadig mere forankret. Dette skete dog ikke som en kontinuerlig udvikling, men som en del af politiske forhandlinger, hvor kong Erik 14. bl.a. blev tvunget til at nedtone sin åbne holdning mod fremmede religionstilhængere og forbyde dem at sprede falske lærdomme.⁸⁸ Den ellers åbne holdning havde tidligere medført, at Erik 14. i 1561 indbød fremmede til at slå sig ned i Sverige.⁸⁹ Balancen mellem "ren lære" og tolerance ses også ved kirkemødet i Stockholm april 1565, hvor tilhængere af calvinsk nadverlære tilkendtes frihed til at "blive i dessa villfarelser" med den begrundelse, at kongen ikke ville "råda över någons samvete".⁹⁰ Denne begrundelse stemmer både overens med Luthers begrænsning af øvrighedens magt i *Om den verdslige øvrighed* og med en mere tolerant humanistisk tænkning, som i disse år vandt indpas i Sverige. I Danmark indførte Frederik 2. i 1569 til sammenligning Fremmedartiklerne, der

87. *Svenska Kungatal*, 1914, 20f.: "Nu all den stund Gud oss fred haver givit och sådant motstånd, som kriget mot skick och goda seder gjort, haver borttagit: therföre haver jag E. K. och Eder tillhopa förskrivit, med Edert goda råd saken nu således, vill Gud, till att före taga, att lagen och god ordning styrkt och oskick således må avskaffat varda och vi således fredens nyttighet rättlig bruka och njuta måge.

Alldenstund nu alla denna stora välgärningar, som vårt fädernesland vederfarne äro, allenast av Guds godhet och hans nådes skickelse sitt ursprung draga och härflyta, och thet vi tillika med många andre store välgärningar hava ock thenne av hans barmhärtighet handfångit, så haver jag största orsak till att säja: Tacker Herran för sin godhet och för sin under, som han gör på människiebarn, som priser honom uti församlingen, rosar honom inför de äldste, ty han haver uti 54 omgående år uppehållit oss uti så många oåtervändande och stadigt varande krig och farligheter, som både innan lands och utanefter haver hotat våra sjäalars, kroppars och välstånds fördärv, således att vi än have hans rene oförfalskade ord, vår beskrevne lag och stadgar, vår laglige frihet, obesvärade med främmandes ok och trældom. Och än ther utöver, thet han oss thenna fred och thet myckna goda som then med sig drager, haver skänkt och givit. Therföre måge vi nu med alla hedningar lova Herran och prisa honom med allt folk, ty hans nåd och sanning varar över oss i evighet."

88. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 124f.

89. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 124f.

90. Jf. Montgomery, "Den svenska religionspolitiken", 1990, 125.

sammenfattede den rette lære i en kort *Loci*-inspireret form og skulle anerkendes af enhver fremmed, der ville tage ophold i Danmark.

Danmark efter Kirkeordinansen

Udviklingen i Danmark er som nævnt på mange måder betydeligt mere stabil. Med reformationsrecessen og håndfæstningen af 20. oktober 1536 fik Christian 3. efter at have vundet borgerkrigen mod Christian 2. overdraget den verdslige myndighed, men dermed også opgaven at regere som en kristen fyrste.⁹¹ I de følgende år blev det officielle kongebillede mere og mere formet efter faderbilledet og fulgte her sporene fra Kirkeordinansen, der i bestemmelsen af Guds ordinans lod *cura religionis* også omfatte skolegang og fattigforsorg. Dermed udviklede Reformationen den antikke forestilling om fyrsten som *pater patriae* i såvel teori som praksis.

Da kong Frederik 6. i 1707 udgav *Kongeloven* fra 1665, tilføjede han et forord, hvor han forbandt ønsket om offentliggørelse med sin egen autoritet, der var grundet i den faderlige omsorg, som Gud udviser over for hele menneskeheden:

Da finder Vi den allerhøjeste og billigste årsag til ej alene at forundre og glæde Os over sådan den nådige Guds regering; men i særdeleshed at takke ham for sådan faderlig omsorg for hele det menneskelige køns vedligeholdelse, bestyrelse og mægtige forsvar.⁹²

Kongeloven selv ender med en fremhævelse af, hvordan kongen på bedste vis, og så vidt det er muligt, skal afværge skade og ulempe, så de elskede undersåtter kan leve i fred og rolighed uden frygt for indre strid, og hvordan alt dog er i Guds hånd, da det i sidste ende er Gud, der gør ende på alt efter sin "behagelige villie", og hvordan det kongelige arvehus står under guddommeligt forsyn og beskyttelse.⁹³

91. Se Koefoed, "Authorities Who Care", 2019, 432.

92. Ditlev Tamm & Jesper Düring Jørgensen (red.), *Kongeloven: Thomæssons Håndskrift*. København: Jurist- og økonomforbundets Forlag, 2012, 139. Til dette og det følgende se Holm, "God's Caring Vice-regent", 2021.

93. Tamm & Jørgensen (red.), *Kongeloven*, 2012, 174f.

Forestillinger om kongens rolle og pligt kan findes i talrige skrifter, lovtekster, ligtaler og digte. En kilde af særlig betydning er de hemmelige testamenter, som Christian 5 (1646–1699) skrev i 1683 ud af ”sær Kongelig og Faderlig omsorg for Wore Arffve-Successorers flor og Welstand” som tillæg til Kongeloven kun beregnet på tronfølgerne.⁹⁴

Dette hemmelige testamente, som den danske Christian 5. efterlader sine efterkommere, giver et unikt indblik i kongens luthersk formede selvforståelse, der i høj grad var orienteret efter det fælles bedste i en luthersk fortolkning af det stoiske herskerideal.⁹⁵ Desværre har det ikke været muligt at finde et tilsvarende svensk materiale.

Christian 5. udpeger her retfærdighed og gudsfrygt som regimentets fornemste hovedstøtte og -pille. Netop derfor bør retsvæsenet administreres uden personsanseelse, så der sker retfærdighed over for såvel fattig som rig, den ringe som den mægtige. Den lutherske og bibelske forestilling om, at der ikke er personsanseelse hos Gud (jf. Kolossenserbrevet 3,25), overføres her på retsplejen. Konsekvensen blev, at den gamle adel mistede sine privilegier til hovedembederne i den stat, der var ved at udvikle sig. Kommende konger skulle ifølge testamentet finde intelligente og moralsk dadelfrie folk med gode intentioner til de afgørende poster.⁹⁶

Testamentet priser de rette dyder hos kongen, men dirigerer på samme tid disse dyder ud mod konkrete samfundsmæssige konsekvenser og overfører forventningerne til den gode hersker til forventningerne til hans embedsfolk. Forskning har vist, at en konsekvent politik fra den enevældige konge medførte et meget lavt korruptionsniveau i det danske samfund, der stadig gør sig gældende.⁹⁷ Idealet om kongens husfaderlige ansvar viser sig her som konkrete ændringer i øvrighedens ansvar over for undersåtter.

94. J.A.A. Worsaae (red.), *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*. København: C.A. Reitzels Forlag, 1860, 11.

95. Holm, ”God’s Caring Vice-Regent”, 2021.

96. Worsaae (red.), *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*, 1860, 14f. Holm, ”God’s Caring Vice-Regent”, 2021, 14.

97. Mette Frisk Jensen, ”The Danish History of Corruption and Anti-Corruption, 1660–1900”, i James Kennedy & Mette Frisk Jensen (red.), *Fighting Corruption in Modernity: A Literature Review*. Amsterdam: University of Amsterdam, 2013, 40–44 (https://pure.au.dk/portal/files/56074642/fighting_corruption_in_modernity_a_literature_review_1.pdf, set 20.06.2022).

Slutbetragtninger

Som korrektiv til David Gudmundssons reduktion af de konfessionelle særtræk til de tre aspekter, som han overtager fra Thomas Kaufmann: Luther som stærk symbolfigur, en stærk eskatologisk orientering koblet med den nødvendige bevarelse af Guds foreskrevne sociale orden og endelig en stærk anti-papalisme, taler meget for, at man i de nordiske monarkier kan tilføje endnu et aspekt, som i højere grad lader konfessionskulturen indvirke på statsopbygningen, nemlig en luthersk præget forestilling af den af Gud foreskrevne sociale orden, hvor kongen/øvrigheden får et langt større ansvar for både kirke og socialforsorg.

Her synes også at være lagt en del af grunden til det samfundssyn, som senere farver den særlige nordiske oplysningstradition og lægger grunden til en særlig form for protestantisk etik baseret på ubetinget personlig frihed og den enkeltes værdi, sådan som Bo Stråth og Øystein Sørensen hævdede i deres bog om Norden som kulturel konstruktion.⁹⁸

I undersøgelsen af den nordiske husholdsstat tegner der sig et billede af, at man i den søgen efter en fælles "denominator", som bar Stråth og Sørensens undersøgelse, ikke kommer uden om den særlige autoritetsforestilling, der fik lov at udvikle sig i lutherske konfessionelle samfund uden for Det Tysk-romerske Rige. I sidstnævnte var autoritet altid udfordret og omstridt, hvor Norden i bemærkelsesværdig grad til trods for interne krige var præget af autoritetsmæssig stabilitet. Denne stabilitet skyldes såvel de særegne politiske forhold som de autoritetsidealer, der lå dybt i lutherdommens sociale forestillinger, hvor autoritetsforhold til trods for klart hierarki var præget af gensidige forpligtelser. Disse forestillinger gav med tiden først og fremmest bønder indflydelse i politiske processer – også her med væsentlige forskelle mellem Danmark og Sverige.

Noget tyder dog på, at autoritetsforestillingerne i højere grad blev synkroniseret og samstemt i Danmark, hvor trestandslærens tre ordninger lagde sig oven på hinanden og gav alle en plads i alle tre: Som kristen, som medlem af en husstand og som undersåt. Da kirken som organisation

98. Sørensen & Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, 4.

med Bugenhagens kirkeordinans forsvandt, blev kongen den øverste i alle tre stænder.

I Sverige beholdt stændersamfundet politisk indflydelse. Samtidig var forbindelsen til Wittenberg svagere. Reformationen efterlod den kirkelige organisation stort set intakt med undtagelse af båndet til Rom. Det gav Sverige et magtmæssigt mere varieret samfund med andre forestillinger om, i hvor høj grad man accepterede organisationer side om side med statens. I hvert fald har forskellene i corona-håndteringen mellem Danmark og Sverige netop på dette punkt vist markante forskelle.

Om Reformationen blev implementeret *med* eller *uden* Bugenhagen, ser på baggrund af denne undersøgelse ud til at have sat et vist aftryk i såvel autoritetsforestillingerne som statsorganiseringen i de to nordiske husholdsslater.

Litteratur

Andersen, Svend. *Macht aus Liebe: Zur Rekonstruktion einer lutherischen politischen Ethik*. Berlin/New York, De Gruyter, 2010.

Ash, Ronald G. *Sacral Kingship between Disenchantment and Re-enchantment: The French and English Monarchies 1587–1688*. New York: Berghahn, 2014.

Asker, Björn. *Hur riket styrdes: Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*. Stockholm: Riksarkivet, 2009.

Bayer, Oswald. "Luther ahead: Remarks and Proposals for Luther Research and Luther Reception", i Stephen Hultgren, Stephen Pietsch & Jeffrey Silcock (red.). *Luther@500 and beyond: Martin Luther's theory past, present and future*. Adelaide: ATF Theology, 2019, 289–309.

Berntson, Martin. "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige", i Kajsa Brilman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.). *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 12–44.

Borggaard, Anders Kirk. "Nouus Æneas Lutheranus: Constructing a Memory of King Christian III on a Foundation of Virgil and the Bible". *Nordic Journal of Renaissance Studies* 17, 2020, 83–104.

- Chung-Kim, Esther. "Johannes Bugenhagen and Christian III. Reforming Church and Society in Denmark", i Nina J. Koefoed & Andrew G. Newby (red.). *Lutheranism and Social Responsibility*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, 21–46.
- Czaika, Ottfried. "Die Rezeption Philipps Melancthons im Schwedischen Reich zur Zeit der Vasa-Könige". *Historisches Jahrbuch* 128, 2009, 409–437.
- Drar, Kirstin. *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: Medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1980.
- Ericsson, Peter. *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Uppsala: Uppsala Universitet, 2002.
- Estes, James. "The Role of the Godly Magistrates in the Church: Melancthon As Luther's Interpreter and Collaborator". *Church History* 67, nr. 3, 463–484.
- Gustafsson, Lars. *Virtus politica: Politisk etik och national svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*. Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, 1956.
- Holm, Bo Kristian. "Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 85–106.
- Holm, Bo Kristian. "Luther, Seneca, and Benevolence in Both Creation and Government", i Pekka Kärkkäinen & Olli-Pekka Vainio (red.). *Apprehending Love: Theological and Philosophical Inquiries*. Helsinki: Luther-Agricola-Society, 2019, 287–213.
- Holm, Bo Kristian. "God's Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility". *Toronto Journal of Theology* 37, nr. 2, 2021, 135–146.
- Holm, Bo Kristian. "Sozialethische und schöpfungstheologische Verschiebungen zwischen der frühe und der ältere Luther: Drei-Stände-Lehre statt tertius usus legis". *Lutherjahrbuch* 91, 2024, 160–175.
- Holzem, Andreas. *Christentum in Deutschland 1550–1850: Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015.
- Ingesman, Per, "King, Church and Religion: The Ecclesiology of King Christian III of Denmark and Norway", i Sivert Angel, Hallgeir Elstad & Eivor

- Andersen Oftestad (red.). *Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*. Berlin: De Gruyter, 2019, 73–90.
- Jensen, Mette Frisk. "The Danish History of Corruption and Anti-Corruption, 1660–1900", i James Kennedy & Mette Frisk Jensen (red.). *Fighting Corruption in Modernity: A Literature Review*. Amsterdam: University of Amsterdam, 2013, 40–44. (https://pure.au.dk/portal/files/56074642/fighting_corruption_in_modernity_a_literature_review_1.pdf, set 20.06.2022).
- Kantorowicz, E. H. *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Kaufmann, Thomas. "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.). *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Leiden/Boston: Brill, 2016, 127–148.
- Kjöllérström, Sven (red.). *Kyrkoordningen 1571–1971: Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund: Håkan Ohlssons förlag, 1971.
- Kjöllérström, Sven. "Visitatio Gustaviana". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 31, 1931, 213–255.
- Koefoed, Nina J. "Authorities who care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism" *Scandinavian Journal of History* 44, nr. 4, 2019, 430–453.
- Korpiola, Mia & Heikki Pihjalämäki. "Introduction: Reformation and Early Modern Times", i Mia Korpiola & Heikki Pihlajamäki (red.). *Law and Christian Tradition in Scandinavia*. London: Routledge, 2020, 59–67.
- Knuutila, Jyrkii. "Lutheran Culture as an Ideological Revolution in Finland from 16th Century up to the beginning of the 21st Century: A Perspective from Ecclesiastical Legislation", Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (red.). *On the Legacy of Lutheranism in Finland*. Helsinki, Finnish Literature Society, 2019, 175–192.
- Kress, Hannah M. *Reformation und kalkulierte Medialität: Olaus Petri als Publizist der Reformation im schwedischen Reich*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Kyrkio-Lag och Ordning fra 1686 (<http://www.mlang.name/arkisto/kyrkio-lag-1686.html>, set 22.08.2024).
- Lorentzen, Tim. *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.

- Luther, Martin. Predigten über das zweite Buch Mose 1524–27. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA), 1899. Vol. 16.
- Luther, Martin. *Über das erste Buch Mose (1527)*. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA), 1900. Vol. 24.
- Luther, Martin. *Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis (1528)*. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA), 1909. Vol. 26, 261–509.
- Luther, Martin. *Deutsch Catechismus (1529)*. D. Martin Luthers Werke. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger 1910 (= WA). Vol. 30 I, 123–238.
- Lausten, Martin Schwarz. *Kirkeordinansen 1537/39: Det danske udkast til kirkeordinansen (1537), Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc. (1537), Den danske kirkeordinans (1539)*. København: Akademisk forlag, 1989.
- Modéer, K. Å. & Helle Vogt (red.). *Law and The Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Great Nordic Jurists*. London / New York: Taylor and Francis, 2020.
- Montgomery, Ingun. "Den svenska religionspolitiken", i Ingmar Brohed (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, 119–138.
- Nordberg, Cecilie. "Guds ställföreträdare förmedlad. Kungen i kröningspredikan från Gustav I till Karl XIV Johan", i Peter Erricsson (red.). *Gud, konung och undersåtar. Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. Uppsala: Swedish Science Press, 2007, 11–62.
- Pihjalämäki, Heikki, "Olavus Petri (1493–1552): Transplanting Foreign Law in Reformation Sweden", i Kjell Å. Modeer & Helle Vogt (red.). *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*. New York: Routledge, 2021, 90–104.
- Pleijel, Hilding. *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum, 1970.
- Rasmussen, Tarald. "Innledende overveielser med europeisk perspektiv", i Ingmar Brohed (red.). *Reformationens konsolidering i de nordiske länderna 1540–1610*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, 9–19.
- Schilling, Heinz. "The Confessionalisation of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change". *Norsk Teologisk Tidsskrift* 110, 2009, 3–22.

- Schmidt, Steffie. "Reshaping the Church: The Northern Kings and Their German Advisors", i Kajsa Brilman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.). *Reformationen i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019, 148–173.
- Sennefelt, Karin. "A Pathology of Sacral Kingship: Putrefaction in the Body of Charles XI of Sweden". *Past & Present* 253, nr. 1, 2021, 83–117.
- Sommer, Mattias Skat. *Envisioning the Christian Society*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020.
- Sommer, Mattias Skat. "Three Estates and Three Uses of the Law in Niels Hemmingsen's *Liffsens Vey*", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 169–188.
- Svenska Kungatal. *Tal till rikets stander av Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Gustav III*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1914.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth. *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Tamm, Ditlev & Jesper Düring Jørgensen (red.). *Kongeloven: Thomæssons Håndskrift*. København: Jurist- og økonomforbundets Forlag, 2012.
- Weber, Kajsa. "Translating Luther into Swedish in the Sixteenth Century". *Lutheran Quarterly* 35, nr. 3, 2021, 301–324.
- Whitford, David M. "Cura Religionis or Two Kingdoms: The Late Luther on Religion and the State in the Lectures on Genesis". *Church History* 73, nr. 1, 2004, 41–62.
- Witte Jr, John. "'God is Hidden in the Earthly Kingdom: The Lutheran Two-Kingdoms Theory as Foundation of Scandinavian Secularity'", i Rosemarie van den Breemer, Jose Casanova & Trygve Wyller (red.). *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*, Göttingen/Bristol, CT: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 56–84.
- Witte Jr, John. *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Worsaae, J. A. A. (red.). *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*. København: C. A. Reitzels Forlag, 1860.
- Wright, William J. *Martin Luther's Understanding of God's Two Kingdoms: A Response to the Challenge of Skepticism*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2010.